

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује
А. БЕЛИЋ

уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), *Конеског Б*
(Скопље), д-ра *Нахшигала Рајка* (Јубљана), д-ра *Павловића Миливоја*
(Нови Сад), д-ра Скока Пејра (Загреб), д-ра *Сшевановића Михаила*
(Београд), д-ра *Томановића Васа* (Скопље), д-ра *Храсће Маџа* (Загреб)

XXI КЊ. 1—4

БЕОГРАД
1955—1956

О НЕКИМ ПРОБЛЕМИМА НАШЕ ИСТОРИСКЕ ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ

I

§ 1. Проблематика историске дијалектологије српскохрватског језика има у великој мери специфичан карактер. Док у већини других језика дијалекти, или тачније становници њихових подручја, стоје на свом месту, а само се језичке црте појављују, шире и губе, стварајући увек нове сличности и разлике међу говорима, за прошлост наших дијалеката карактеристична су велика премештања становништва и с њим и говорних типова, тако да је језички лик многих области током времена измењен. Најважнији факат наше историске дијалектологије јесу сеобе које су уједно и један најзначајнијих факата наше етничке историје. Ми данас морамо рачунати са чињеницом да више од половине нашег становништва живи на седиштима заузетим у време сеоба. Простране области наше територије прекривене су данас насељеничким дијалектима. Отуда се код нас јављају веома широка, јасно омеђена подручја с мање-више уједначеним дијалекатским типом. Отуда и огромне разлике у величини територије између појединих дијалеката, а такође и сразмерна уједначеност говора на највећем делу наше језичке територије — од Ртња до Велебита.

Питање о времену и начину постанка дијалеката у метанастазичкој области, о њиховом пореклу, састојцима и кристализацији намеће се одмах као један од средишних проблема наше историске дијалектологије. Међутим није то оно што наш случај чини изузетним. И на страни се могу понегде наћи широке насељеничке области чији су се дијалекти образовали под посебним условима и које због тога показују сасвим друкчију лингвистичко-географску структуру него предели чији су говори имали непрекинут органски развој. Класичне примере оваквих зона пружају две Америке, англосаксонска и латинска. У словенском свету овакви су неки руски дијалекти, нарочито они у Сибиру. У Европи

су појаве ове врсте знатно ређе, али се ипак може указати на пример немачких насељеничких говора који су се налазили у разним земљама Источне Европе, па и у самој Источној Немачкој.¹ Ипак се у односу на све ово наша ситуација истиче једном крупном специфичном одликом. Док су се на другим странама насељавања вршила на земљишту пре тога настањеном страним елементом, наше су сеобе захватиле првенствено области и дотада етнички српскохрватске. Насупрот простој колонизацији на другим странама код нас се одиграла реколонизација. Из ове чињенице истиче други жижни проблем наше историске дијалектологије, проблем првобитних дијалеката наше метанастазичке области, који самим својим постојањем поставља и питање евентуалних остатака дијалекатског супстрата у модерним говорима истих предела.

§ 2. Пред нашом науком налази се задатак да реконструише старе говоре већег дела наше језичке територије. Поред осталих требаће утврдити некадашње говорне типове северне, западне и централне Србије, Војводине (у оној мери у којој је она пре сеобе била етнички српска), већег дела Босне, како источне тако и западне, и суседних области Славоније, Хрватске и Далмације. Неки од ових послова започети су у досадашњим студијама, док су други засад нетакнути.

Задатак који стоји пред науком је обиман и скопчан са многим тешкоћама, али је сигурно да ће се током времена моћи добити одговори на најважнија питања. Ти ће одговори имати утолико већу вредност што ће наша наука у овом случају бити у могућности да пружи светској лингвистици прилоге од принципијелног интереса, напр. у области проблематике ширења, укрштања и смењивања дијалеката.

Због специфичног карактера српскохрватске проблематике у овој области наша је наука приморана да методологију рада сама разрађује. Као материјал за реконструкцију првобитне дијалекатске слике могу послужити:

- 1) писани споменици из времена пре сеоба;
- 2) данашњи дијалекти старих исељеничких група које су напустиле матичне крајеве пре смене становништва у њима;
- 3) топономастика у метанастазичкој области;
- 4) трагови дијалекатског супстрата у данашњим говорима те зоне.

¹ Ти су говори недавно већим делом растуруени новом миграцијом Немаца, али су пре тога углавном били добро описани.

Ниједан од ових извора података није довољан, али узети укупно они ипак имају значајну вредност, нарочито ако се њихова употреба комбинује с коришћењем постојеће опсежне историске и етнографске литературе о самим миграцијама.

§ 3. Од свих ових категорија извора највише се пажње поклања писаним текстовима.¹ Они се најобилатије искоришћују док се о другим врстама извора често води мање рачуна. Писани споменици имају то преимућство да једино они од свих извора припадају самој епоси чији се говор реконструише. Они одиста претстављају најнепосреднија врела. Па ипак, и поред свих значајних услуга које њихов материјал може учинити, може се рећи да он, укупно узевши, вреди мање него што се обично мисли.

Пре свега текстови остављају у сенци многа питања, чак и онда кад су најподеснији. Акцентат је ретко забележен, а тананије особине интонације и изговора не огледају се уопште у графичком систему. А ни о другим особинама нисмо увек довољно обавештени. Ако не друго, оно један део лексичког блага остане неупотребљен и често се догађа да нам недостају одговори баш на нека од оних питања која нас нарочито интересују. (Истина је, додуше, да ни дијалектолог није у могућности да исцрпе сав материјал неког говора, али зато он може да прибави одговоре на конкретна питања која сматра важнима.) Тешкоће бивају још много веће кад су текстови кратки и оскудни.

Други крупан недостатак споменика лежи у њиховој неравномерној географској расподели. Док из неких крајева имамо многе, понекад врло многе текстове, из других немамо ништа или готово ништа. Такав је случај баш са већином наших области чије је становништво доцније смењено сеобама. Из средњевековне Шумадије, Мачве, Срема и Славоније располажемо само минималним бројем извора, обично веома ограничене вредности. За наше источне крајеве XVI и XVII век претстављају глухо доба из којег је до нас допро врло оскудан материјал, сразмерно сиромашнији од оног из ранијих векова. Уосталом ни постојећи текстови нису сви публиковани, а ни они који то јесу нису филолошки описани, акамоли лингвистички анализирани. Када све ово

¹ Овамо спадају, осим споменика на народном језику, и црквенословенски текстови у којима пробијају народне црте, а исто тако и извори на страним језицима у којима се помиње наша топономастика или ономастика. Та врста података може нарочито корисно послужити, и већ је унеколико послужила, у дискусији о старим дијалекатским слојевима у Славонији и Војводини.

буде остварено, имаћемо пред собом ипак знатно јаснију слику него што је имамо данас.

Трећу тешкоћу, за историску дијалектологију нарочито важну, ствара књижевни карактер језика писаних споменика. Невоља притом није само у томе што се често увлаче, а много пута и преовлађују, црквенословенски елементи и што писари повеља нису увек људи наше народности, него и у томе што језик текста по правилу не претставља један локални говор, већ мање или више стандардизован коине — или бар један локални говор дотеран унеколико према другима. У језику дубровачке књижевности има много чакавизама, а у делима читавог низа далматинских писаца огледају се дубровачки језички утицаји. Језик једне повеље обично не репрезентује тачно ни говор родног места владара који је потписује, ни говор родног места писара који је пише, ни говор места где је писана, већ нешто четврто у чему може бити елемената свих тих говорних типова, али што прекрива њих све као танак површински слој. И поред приличног броја средње-вековних повеља из наших источних крајева, ми о локалним екавским говорима из периода немањихке државе и Деспотовине знамо врло мало.

Ограничена вредност писаних текстова намеће потребу да се наука интензивније позабави и другим врелима која су досада обично остајала у сенци.

§ 4. Дијалекти старих пресељеничких група имају за историску дијалектологију много већи значај него што се обично претпоставља. Они дају потпунију слику дијалекта него споменици, а усто се десило да велики део ових говора потиче баш из оних крајева из којих нису остали никакви текстови. С друге стране, ни овај материјал није без великих недостатака. Пре свега, број исељеничких говора је ограничен. За територију која је данас штокавска екавска могу нам послужити крашовански говор у румунском источном Банату, галипољски којим говоре доскорашњи насељеници у тракиском селу Барјамичу (сада насељени у Пехчеву у Македонији) и говори неких српских насеља у околини Будимпеште. Остаје засада нејасно колико ће допринети материјал из српских етничких оаза у Поморишју и у Банатској Црној Гори, источно од Темишвара, као и у Банатској Клисури северно од Дунава. Из јекавских области насељени су Црногорци у Пероју код Пуле и ускоци босанско-херцеговачког порекла у Жумберку. Доста удаљене групе јекаваца претстављају различита српска насеља у Хрватској, Славонији и Барањи. Икавских егзо-

тичних група има понајвише. Ту су становници познатих села у италијанској провинцији Молисе, затим Словинци и други у Истри, па Буњевци у Бачкој, под Велебитом и другде, Шокци у Барањи и западној Бачкој, па икавска колонија Рекаш у румунском Банату. Нарочито је много насеобина наших икаваца расутих по Мађарској западно од Дунава. Уосталом и икавски живаљ у Босни, Херцеговини, Далмацији и Славонији умногоме је испремештан, тако да ће, кад сви ови говори буду добро описани, једна минוצиозна компаративна анализа овде имати захвално поље рада. Чакавске исељенике налазимо у неким деловима Истре, затим опет у Жумберку и у околним крајевима, па у Градишћу (Burgenland-у) све до западне Словачке и јужне Моравске. Овај летимичан преглед показује да исељенички говори ипак нису тако малобројни и да би могли веома корисно да послуже за реконструкцију старе дијалекатске карте. Међутим они нису сви описани, а ни говорни материјал оних који то јесу није довољно анализиран. Као пример може да послужи говор српскохрватских колонија у јужној Италији чији описивач Милан Решетар није извукао све могућне закључке било зато што није запазио тананије говорне одлике, било зато што је у анализи стао на пола пута, ограничавајући се на покушај да утврди матичну област колониста, а пропуштајући да постави обрнуто питање: шта њихов говор даје за реконструкцију првобитног дијалекта њихове старе постојбине.

Има, међутим, једна друга околност која претставља много дубљу тешкоћу него ограничен број и недовољна проученост исељеничких говора. То је чињеница да ти говори нису непосредни претставници стања из времена миграција, него тек пројекција тога стања на једну нову временску раван. И ти су говори иновирани, на свој начин додуше, али ипак тако да је у многим приликама тешко одвојити оно што је понесено са старих седишта од онога што је развијено на новом терену. А и те иновације могу бити различите врсте: могу продужавати развојне тенденције из матичне области, могу претстављати плод самоникле еволуције и могу најзад бити резултат утицаја стране околине. Без овакве стратификације језички материјал ових говора неупотребљив је за наше циљеве.

Посебни проблеми искрсавају тамо где историја не пружа поузданих података о времену пресељења или о првобитним седиштима. Ако говор потиче са терена о чијем старом дијалекту немамо података са друге стране, ту се ствара зачарани круг. За одређивање порекла говора потребна су нам обавештења о матич-

ном дијалекту, а њих би могао пружити једино исти тај говор кад бисмо знали његово порекло.

Хронолошко одређивање отежано је још једним моментом. Пошто немамо подједнако сведочанства о датуму јављања појединих иновација у разним крајевима, ми смо обично приморани да — ради добивања какве-такве перспективе о историји језика као целине — датуме остварења промена у једном дијалекту сматрамо приближним датумима њиховог извршења у нашем језику уопште. А то не мора одговарати стварности. Понеке иновације појављује се додуше симултано на великом простору, али се друге обављају у разним крајевима у развојно време, често полазећи од неког жаришта, понекад и из више жаришта (што се по споменицима обично не може ни утврдити). Ако се нека промена у дубровачком приморју извршила у XVI веку, то још не мора значити да се она у исто време догодила у Боки Которској, а поготову не значи да се она тада одиграла напр. у северној Србији.

Најзад код сваког исељеничког говора треба проверити његову хомогеност: да ли он продужује само један локални тип или је настао у мешавини досељеника са разних страна. То је некипут унапред познато, а у другим случајевима мора се прибећи нарочитој анализи. Мешавински дијалекти одликују се недоследним рефлексима у развоју гласовних црта¹ и, нарочито ако су говори непреврели, несразмерно великим бројем дублета и напоредних варијаната. (Код дијалеката распрострањених на ширем земљишту с овим се удружују и неправилне изоглосе с интерполацијама.) Сем ових унутрашњих знакова нехомогености говора постоје и спољашњи. При поређењу са другим дијалектима разнородне особине могу саме указати на своје неједнако порекло. Али ту не треба губити из вида да је некадашње простирање говорних црта било друкчије од данашњег и да је, нарочито у доцнијој метанастаназичкој области, морало бити говора који су у себи сједињавали одлике какве се данас више не могу наћи на истом месту. Исто тако није свако колебање или дублет доказ мешавинског карактера говора. У свима говорима, и оним најхомогенијим, има таквих појава у извесној мери и до те мере оне су општа неизбежна карактеристика живота и еволуције језика.

¹ Типичан пример пружају поједини говори македонског језика са лексичком репартицијом рефлекса *к'* и *шш*, *шч* за стару групу **џ*. О целом питању в. проф. М. Павловића, Принцип корелативности у еволуцији језика и неко-релативност диалекатских црта Горњег Повардарја, Годишњак Скопског Филозофског факултета I (1930) 297—312.

Због тога је потребна велика обазривост приликом доношења закључака да је неки говор производ механичке мешавине.¹

§ 5. Вредност наше данашње топономастике као извора за откривање дијалекатског супстрата још није испитана. Једно се ипак може рећи већ сада: тамо где се становништво смењивало постепено, где нови насељеници нису дошли на сасвим пушта места, обично су преузимани готови називи без обзира на трагове другог дијалекта у њима.² У Банату, дакле у зони обухваћеној изоглосом облика *ora(x)* са *a*, постоји село *Орешац*. Место *Железник* код Београда зове се тако мада „туда сад слабо ко зна што је *жељезо*, него сви говоре *гвожђе*“, како је то још Вук приметио. Наравно, увек је потребно проверити да топоним није можда донела собом каква насељеничка група. Ако се одбију такви случајеви, остаје још увек довољно примера за констатацију да су у метанастизичкој области многе изоглосе некада ишле друкчије него сада.

§ 6. Трагови дијалекатског супстрата у данашњим говорима на први поглед не би требало да буду нарочито значајни. Процент старинаца у метанастизичкој области обично је врло низак. То нарочито вреди за северну Србију и околне крајеве. М. Милadiniћ је у Пожаревачкој Морави нашао 6,35% староседелачких домова,³ Б. Дробњаковић у Смедеревском Подунављу и Јасеници 4,4%,⁴ К. Јовановић у Неготинској Крајини и Кључу свега 2,20%,⁵ а Љ. Павловић у Ужичкој Црној Гори налази само једну породицу за коју би се могло рећи да је стара, па и то „не поуздано“.⁶ Додуше ове бројке не морају у потпуности одговарати стварности. Може се претпоставити да је изван број старинаца убројен и у цифре становника непознатог порекла које често нису незнатне. Даљи проценти старинаца крију се под рубриком „Унутрашње сељакане“, у којој су забележене придошлице из непосредне околине, а у мањој мери и под рубриком „Инверсне миграције“, која обухвата и повратнике из прекосавских крајева. Међутим, то треба

¹ Треба истаћи и то да мешавина живља не мора значити и мешавину говора. Приликом кристализације једна од компонента може потпуно савладати другу (односно све остале), тако да имамо посла са продужењем само једног говора.

² По себи се разуме да треба апстраховати случајева кад се назив коси с општом структуром дошљачког дијалекта (садржи напр. неку њему непознату фонему или сл.).

³ СЕЗБ XLIII 39.

⁴ СЕЗБ XXXIV 255.

⁵ СЕЗБ LV 84.

⁶ СЕЗБ XXXIV 32.

одмах нагласити, ова ограничења и сама имају ограничену вредност. Свега један део становништва урачунаог у поменуте рубрике претставља старинце, док су други уствари такође дошљаци, само им се порекло заборавило. Осим тога, кад би све ово и били прави старинци, то би у типичним метанастазичким пределима још увек било далеко од већине. Највећи део живља ипак сачињавају досељеници, и то такви којима се поуздано зна кад су и одакле су дошли. Па ипак, у данашњим говорима неких од ових области јасно пробијају или чак доминирају трагови дијалекатског супстрата. Тако проф. М. Стевановић констатује да је стара основа метохиског говора у битним цртама сачувана иако је становништво „углавном дошло са стране“, а онога „из доба пре сеобе тамо скоро и нема“.¹ Корисно ће бити указати овде на узроке оваквих појава које нису ретке ни на другим странама.

Досељеници најчешће долазе сукцесивно и обично их је у сваком тренутку мање него затеченог елемента. Док једни дођу, други се претопе, па затим и сами делују у правцу асимилације новодошлих. Усто придошлице у већини случајева потичу са разних страна и не слажу се у дијалекту, док староседеоци имају сви исти говор. Дошљаци су често међу собом неповезани, а старинци су у живом узајамном контакту. Досељеници су готово редовно економски инфериорни и, да би се изједначили, они се хотимично прилагођавају у сваком погледу. Важну психолошку улогу врши исмејавање од стране домородаца. Колонисти могу задржати своје особине углавном онда кад су сви истог порекла, долазе компактно и у већини су — или кад их од домаћих одваја такав моменат као што је класна разлика, народност или вера. Пошто ови услови у северној Србији често нису остварени, може се схватити зашто на том терену упркос великој миграционој ветрометини многи говори ипак чувају трагове некадашњих дијалеката.

И овде је успешно коришћење материјала незамисливо без правилне стратификације постојећих језичких црта. У већини случајева пред нама се налазе, помешане у истом говору, црте стариначке, дошљачке и оне које су се развиле на лицу места у време од сеоба наовамо. Усто дошљачке особине могу бити разнородне ако су досељеници са разних страна, а и трећа група обухвата неједнаке елементе: оне који су настали у процесу кри-

¹ Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VI 68.

стализације мешавине и оне који су се у новије време појавили сасвим спонтано, без везе се неким ранијим развојним тенденцијама. Рашчлањавање ове врсте захтева пажљив прилазак проблему, велику обазривост и нарочито детаљно познавање говора. Анализа само малог броја такозваних основних црта најчешће је сасвим недовољна. Мора се узети у обзир што већи број говорних одлика како би се међу њима пронашле оне чије се порекло може утврдити са сигурношћу. Уопште, при свим комбинацијама о сродности говора на основу језичких црта неопходно је водити рачуна о закону великог броја иза којег стоји математички закон вероватноће. Може се сматрати доказаном само она веза коју потврђује већи број црта. Коинциденција малог броја заједничких особина може бити случајна, али никакав случај не може створити петнаест или двадесет заједничких *карактеристичних* одлика (као карактеристичне се не могу узети црте које претстављају прост архаизам, или имају одвећ широке изоглосе, или су дифузно распрострањене).

II

МЕТАНАСТАЗИЧКА ОБЛАСТ СЕВЕРНЕ СРБИЈЕ;

О ПОРЕКЛУ КОСОВСКО-РЕСАВСКИХ И ЈЕКАВСКИХ ГОВОРА У ЊОЈ

§ 7. Земљиште између Дрине и Тимока, а северно од Западне Мораве и масива Ртња — дакле цела северна Србија — претставља изразиту метанастазичку област, с малим или чак минималним бројем старинаца. Један од задатака наше историске дијалектологије треба да буде утврђивање првобитне дијалекатске слике те области, тим пре што ће се тиме увелико унапредити и решавање питања генезе дијалекатских типова које данас налазимо у Војводини.

§ 8. Сада се на земљишту северне Србије налазе говори који улазе у састав четири дијалекатске формације: источнохерцеговачке, шумадиско-војвођанске, смедеревско-вршачке и косовско-ресавске. За једну од њих, косовско-ресавску, сигурно је да је на овоме терену нова. Простирање тог дијалекта такво је да се може објаснити само на један начин: снажним миграцијама из косовско-ресавског жаришта које су обилно засведочене за целу територију у северној Србији покривену говорима овога типа.¹ Из овога

¹ Овако је протумачио простирање косовско-ресавског дијалекта проф. А. Белић који констатује у чланку „Штокавски дијалекат“ (НБ IV 1072) да је „он у новије време, од 17—19 века, добио ову данашњу своју распрострањеност, покривши својим цртама друге говоре, којима је говорило често врло разређено становништво северне и средње Србије“. За порекло данашњег становништва тих крајева исп. Цвијићеву карту у прилогу књиге „Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице“, СЕЗб XXIV, Београд 1922.

одмах проистиче питање о првобитним дијалектима те територије, што значи углавном Левча, долине Велике Мораве и области источно одатле.

§ 9. И за јекавско наречје на северозападу Србије може се с великом вероватноћом тврдити да је у току сеоба задобило терена. Али засад остаје отворено питање колико је земљиште тада захваћено јекавштином и да ли је ње пре сеоба уопште било на територији данашње Србије. Сада је, међутим, у северозападној Србији у току супротан покрет: екавштина надире ка западу, потпомогнута престижем језика школе, града и администрације.¹

О ПОРЕКЛУ ШУМАДИСКО-ВОЈВОЂАНСКОГ ДИЈАЛЕКТА

§ 10. За шумадиско-војвођански дијалекат не може се, међутим, ни у којем случају тврдити да је донесен однекуд са стране, али се може поставити, и често се поставља, питање да није настао у процесу укрштања разноликих наносних елемената. Досад су на ово питање разни научници, међу њима и најистакнутији, давали потврдан одговор.² Њихова гледишта била су заснована на материјалу ужем од онога који је данас познат, али је у њима често било тананих опажања и духовитих комбинација. Ипак се та схватања у целини не могу примити, нарочито ако се узму у обзир резултати најновијих теренских истраживања.

§ 11. Основни аргумент за тезу о постанку шумадиско-војвођанског дијалекта мешавином косовско-ресавског дијалекта и икавског наречја (хипотеза о јекавштини као другој компоненти напуштена је одавно) јесте чињеница да на месту јата у већини случајева налазимо *e*, али у другима *и*. У вези с тим треба истаћи неколико нових момената:

1) У току дијалектолошких путовања Ивана Поповића, Берислава Николића и мојих од год. 1948 наомамо детаљно

¹ О овоме исп. чланак проф. М. Московљевића „Данашња граница између екавског и јекавског изговора у Србији“, Прилози IX (1929) 109—122.

² Исп. излагања проф. А. Белића у његовој „Дијалектологическая карта сербскога језика“, Санктпетербургъ 1905, 32—40, затим нешто модификовано схватање у Гласу СКА 78 (1908) 106—124 и, још јаче измењено, у Народној Енциклопедији IV 1071. На истој линији са Белићем налази се и проф. М. Московљевић у поменутом чланку у Прилозима IX. — Против Белићевог гледишта полемишао је М. Решетар (упор. напр. *Der štokavische Dialekt* 14—17 и 68), методски погрешно (поричући законитост у језичком развоју) и недовољно аргументисано.

су претражени говори Бачке, Срема и Баната. Том приликом нарочито су тражени икавизми, али се показало да је њихов број строго ограничен и да су они углавном свуда исти. Да је шумадиско-војвођанска замена *џ* плод кристализације неке мешавине, немогућно би било да се тај процес у Кикинди и у Шиду изврши на упадљиво једнак начин. На пространој територији шумадиско-војвођанског дијалекта, која је већа него цело чакавско или цело хрватско кајкавско подручје, имали бисмо читав низ међусобно битно различитих локалних варијаната стилизације. Карактеристично је као паралела да нигде на огромном простору од Јадранског Мора до Драве где је долазило до најразноврснијих мешања дијалеката није створен уједначен мешавински говорни тип на неком иоле ширем подручју.

2) Показало се да се готово сви примери са *и* на месту *џ* у северној Србији и Војводини¹ могу свести на два основна принципа: аналошко уопштавање *и* и гласовну асимилацију. Први принцип објашњава категорије као што су дат. — лок. јд. именица женског рода (*жѣни, ѿџ соби*), дат. — лок. јд. личних заменица (*мѣни, ѿџ шѣби*), лок. мн. именица м. и ср. рода (*ѿџ зуби, ѿџ колима*), заменички облици типа *ѿвѣм, од ѿшѣ(х)* и сл., облици од инфинитивне основе глагола типа *вѣдиши, прѣфикс при- < прѣ- (прѣвари, прѣврѣне, тако и предлози прѣд, прѣко), префикс ни- < нѣ- (нѣки, нѣколко, дѣникле; овај се префикс брка с оригиналним ни-), прилог ѿзрѣком (исп. изрѣцаши и сл.)*. Фонетско једначење појављује се у три посебна положаја:

I. *џј > иј* у компаративима као *стѣрији*, у имперфектима на *-ијаше* (уколико је ова категорија уопште жива), у примерима *дѣ је* (и према њему *дѣ си, нѣгди* итд.), *није* (и даље *нисам, ниси...*), у именици *гријѣша*, у примерима *Бијоград, бијочуг*, у коренима глагола *вијашти, гријашти, додијашти, сијашти, смијашти се*, затим у глаголу *лелијашти се*.²

¹ За материјал в. напр. П. Ђорђевића, *Archiv für slavische Philologie* XVI 134—135, Ј. Павловића, *СЗЗВ* VIII 512, М. Московљевића, Акцентски систем поцерског говора стр. IV, Годишњак Задужбине Стојановића IV 27—28, VI 41 и VII 60 и Прилози IX 117 и 120, затим Ј. Ердѣљановића, *Niederlův sbornik* 292, Бр. Милетића, Годишњак Зад. Стој. VII 18, П. Ивића, *ЈФ* XVIII 147—148 и Б. Николића, *ЈФ* XX 275—276.

² Није искључено да би се понеки од горњих примера могао објаснити и морфолошки. Али узети у укупности својој, они ипак убедљиво потврђују промену *џј > иј* у говорима шумадиско-војвођанског дијалекта. Ако има нечега што а хтева посебно објашњење, то није *и* у примерима као *није*, већ *е* у коренским

II. *гњѣ* > *гњи*- у примерима *гњиздо* и *гњиван*.

III. Кратко *ѣ* у слогу иза којегa следи слог с акцентованим и прелази и само у *и*: *сикира* (< *сикѣра*), *видрица* (< *видрѣца*), слично и *бѣжѣ* у западној Србији.¹

Изван овог система остаје минималан број лексичких примера, опет врло лако објашњивих, тако *осим* и *дивојка*. Прва од тих речи показује у нашим говорима необично разноврсне облике настале најчешће на бази укрштања с другим речима² и далеко је од тога да буде доказ за какву било замену *ѣ*. У речи *дивојка* имамо по свој прилици наслон на речи *дивна*, *дивиши се* итд.

Из свега је јасно да правих, слободних икавизама у шумадиско-војвођанском дијалекту немамо. Кад бисмо примили хипотезу о икавцима, остало би необјашњено зашто нигде не долазе примери као *пиваши* или *млико*.

морфемама глагола *вѣјати*, *грѣјати*, *сѣјати*, *смѣјати се* и *додејати* који се тако говоре на једном делу земљишта шумадиско-војвођанског дијалекта (в. о томе мој чланак у Нашем језику, НС II 117—124). У вези с тим може се помишљати на уопштавање рефлексa дугог јата из императива *вѣј*, *грѣј* итд. (да се *ѣ* испред *ј* могло владати друкчије него *ѣ*, показује напр. материјал М. Решетара, *Der štokavische Dialekt* 69, М. Жуљина, *Školski vjesnik* XV 38 и А. Вајана, *La langue de Dominko Zlatarić* 213—214), затим на слабост артикулације *ј* у извесним положајима (можда је напр. у групи *ѣје* под извесним акценатским околностима *ј* испадало или било толико слабо да није могло утицати на затварање *ѣ*, док је суседно *е* могло деловати у правцу отварања). Мање би вероватан био неки утицај консонанта испред *ѣ*, или уопштавање вредности *ѣ* у метатонским презентима типа *вѣјем*, *грѣјем* итд. (уколико је такав акценат постојао и у овим крајевима; исп. облике ове врсте у чакавском говору Новога, А. Белић, *Замѣтки* 64—65) или најзад аналогија према рефлексу јата у итеративним глаголима *загреваши*, *додеваши* итд. или у именицама као *огрев*, *усев*, *семе* и сл. Уосталом овде није место за исцрпно претресање овог питања. Довољно је констатовати да има и јекавских говора у којима промена *ѣј* > *иј* није доследно обухватила и корене ових глагола (М. Решетар, *Der štokavische Dialekt* 69; Д. Вушовић, *Дијалекат источне Херцеговине*, СДЗБ III 9; Р. Бошковић и М. Малецки, *Examen des dialectes du vieux Monténégro* 11; Б. Милетић, *Црмнички говор*, СДЗБ IX 247—249). Без обзира на то који су разлози створили ову ситуацију, ти су разлози могли бити исти и на југозападу и на североистоку штокавског терена.

¹ Овакво сам објашњење први пут формулисао у једном реферату одржаном 1952 год. на Лингвистичком састанку при Институту за српски језик САН. В. извештаје о том састанку у Гласнику САН IV, стр. 324 и у ЈФ XX, стр. 396. За процес под III исп. паралеле у руском језику; А. Шахматов, *Очерк дрѣвнѣйшаго періода историји русскаго языка* 115.

² Исп. напр. проф. П. Скока, *Рад* 272 (1948) 16—20. Сам облик *осим* Скок тумачи укрштањем са *изим*. А. Вајан, *La langue de Dominko Zlatarić* 237, скреће пажњу на могућност утицаја наставака заменичке промене, а специјално локатива једине заменице *сѣв*.

3) Највећи део шумадиско-војвођанских примера са *и* на месту *ѣ* може се наћи и у другим нашим дијалектима који нису икавски. Познато је да у разним јекавским говорима долази и *нисам*¹ и *сикира*², и *при-* место *прѣ*³, и *живиши*⁴ и *(г)ди*⁵, да и не говоримо о категоријама као дат. — лок. јд. типа *жени*, лок. мн. на *-и(ма)*, заменичке форме типа *овим* итд. или о асимилацији *ѣј > иј*. Уосталом чак и у косовско-метохиским и призренско-тимочким говорима налазимо примере као *придвече(р)*⁶, *дивојка*⁷, *ники*⁸, *сикира*⁹, исп. и *вјдричњак* у јужноморавском крају¹⁰ и *нисам* у Ђаковици.¹¹ Јасно је да они у све те говоре нису могли доспети из икавског наречја и да се за њих морају тражити друга објашњења — она која су означена под тачком 2. Што се тиче групе *гњ-*, њена јака палаталност изазивала је и у другим нашим говорима (северно-чакавским) посебну судбину јата, само што је ту дошло до дисимилације, а не до асимилације, тако да имамо примере типа *гњазло*¹².

4) Кад би шумадиско-војвођанско стање јата заиста било резултат мешавине, то би значило да је у укрштању победио углавном екавски елемент, а икавски се одржао у ограниченем броју примера. У таквом случају било би природно да икавизми остану у ређим речима, првенствено у онима које у екавској компоненти говора нису постојале као лексеме. Наши примери са *и*, међутим, нису такви. То су највећим делом сасвим обичне речи, у општој употреби у нашим говорима. Притом свака од њих има и одговарајуће екавске облике у говорима у непосредном суседству оних који имају исту реч са *и*.

¹ М. Rešetar, Der štokavische Dialekt 71; V. Čorović, Der Dialekt von Mostar, Archiv für slavische Philologie XXIX 501 итд.

² М. Rešetar, о. с. 71; М. Žuljić, Današnji vareški dijalekat, Školski vjesnik XV 40; B. Lastavica, Korenički govor, Nastavni vjesnik XIV 754.

³ P. Budmani, Dubrovački dijalekat, kako se sada govori, Rad LXV 156; Đ. Šurmin, Osobine današnjega sarajevskog govora, Rad CXXI 190.

⁴ Šurmin, ibid.; Д. Вушовић, Дијалект источне Херцеговине, СДЗБ III 11; B. Lastavica, Korenički govor, NVj XIV 753.

⁵ Žuljić, l. c.; Rešetar, Glavne osobine Gundulićeva jezika, Rad 272 (1942) 6—7 итд.

⁶ Гл. Елезовић, Речник Косовско-метохиског дијалекта s. v.; М. Павловић, Говор Сретечке Жупе, СДЗБ VIII, 220. Упор. и *прид* у говорима источне и јужне Србије, А. Белића, Дијалекти 16.

⁷ *дивојче* у речнику Гл. Елезовића. Интересантно је да се *и* у овој речи јавља и у неким чакавским говорима, тако напр. у Вирју, Fancev, AfsI Ph XXI 320.

⁸ Велики број примера у А. Белића, Дијалекти источне и јужне Србије 425.

⁹ *сићира* у севернотимочком дијалекту, М. Станојевић, СДЗБ II 363.

¹⁰ *Вјдричњак* 'место у воденици око точка', Белић, ДИЈС 363.

¹¹ М. Стевановић, Ђаковачки говор, СДЗБ XI 48.

¹² Исп. напр. М. Малецког, ЈФ XI 217.

5) Рефлекси јата уопште су у мало којем нашем говору истоветни у свима речима и наставцима. Довољно је потсетити на т. зв. лексичке екавизме у јекавским и икавским говорима¹. Број тих екавизама није ништа мањи од броја лексичких примера са *u* у северној Србији и Војводини. Исто тако, у јекавским говорима има и низ посебних фонетских положаја где *ћ* даје рефлекс различит од (*u*)*je* : *pč* > *pe*, *čj* > *uj*, *čo* > *uo*, често и *čh* > *uh*, *čљ* > *uљ*. Нема разлога да се искључи оваква могућност и за екавске говоре, тим пре што има врло значајних конкретних поклапања шумадиско-војвођанског стања с јекавским (*čj* > *uj*). Разуме се, кад се напр. за источнохерцеговачке говоре не претпоставља због овога да су настали рецимо на бази мешавине јекавских и икавских говора, аналогне појаве не могу бити ни аргумент за мешавински карактер североисточног дијалекта.

6) Замена јата у шумадиско-војвођанском дијалекту уопште није неки уникатни феномен. Начелно исту замену налазимо и даље ка југоистоку, у говорима смедеревско-вршачког дијалекта с особинама иначе знатно различним од шумадиско-војвођанских. Али, што је још занимљивије, већи део шумадиско-војвођанских примера са *u* присутан је и у екавским говорима у Славонији. Мада постојећа научна литература не даје исцрпне спискове примера са *u* у тим говорима, ипак у њој налазимо дат. — лок. *ženi*², *mājkī*³, дат. — лок. заменица *mēni*, *tēbi*⁴, лок. мн. *vragovī*⁵, и *Radīkōvci*⁶, *po dlāni*⁷, заменичке облике као инстр. *tīm*⁸, *nīm*⁹, облике од инфинитивне основе типа *živit*¹⁰, *vidit*¹¹, *prē-* > *pri-*¹², предлоге *prid*¹³ и *priko*¹⁴, префикс *ni-* < *nē-*¹⁵, примере као *čistiīj*,¹⁶

¹ Исп. напр. М. Решетара, *Der štokavische Dialekt* 72 и Бр. Милетића, Црмнички говор, СДЗб IX 250–251.

² S. Ivšić, *Šaptinovačko narečje*, Rad 168, 133.

³ J. Ham m, *Štokavština Donje Podravine*, iz Rada JAZU 275, 29.

⁴ Ivšić, *Šapt.* 138.

⁵ Ivšić, *Šapt.* 121.

⁶ Ham m, *Podr.* 22.

⁷ Ivšić, *Današnji posavski govor*, Rad 196, 216.

⁸ Ivšić, *Šapt.* 138.

⁹ I. Filakovac, *Vjerovaņa (Retkocvi u Slavoniji)*, *Zbornik za narodni život i običaje* X 149.

¹⁰ Ivšić, *Šapt.* 114.

¹¹ Filakovac, *Vjerovaņa* 144.

¹² Ivšić, *Šapt.* 114; Rad 196, 172.

¹³ Ivšić, *Šapt.* 114; Rad 196, 172.

¹⁴ Ivšić, Rad 196, 172.

¹⁵ Ivšić, *Šapt.* 114 i Rad 196, 172; Ham m, *Podr.* 57.

¹⁶ Ivšić, Rad 196, 171.

*di*¹, *sīje*², *nisam*³, *gr̄lota*⁴, *sik̄ira*⁵, *divojka*⁶. У локалним говорима понеки од ових примера изостају — баш као и у говорима шумадиско-војвођанског дијалекта. Изван ових примера налазимо у славонским екавским говорима само још мали број лексичких икавизама, већином лако објашњивих. Све изгледа тако као да је у епоси појаве примера са *и* постојала тесна узајамност између шумадиско-војвођанских и славонских говора (дакле између штокавских идиома на земљишту тадашње Угарске)⁷.

7) У језику војвођанских споменика из XVII—XVIII в. није се могло наћи битно више икавизама него што их данас има у Војводини. Варијације, уколико постоје, крећу се у границама принципа формулисаних под тачком 2). У почетку XVIII в., у протоколу пештанске православне црквене општине⁸, у исправама поморишке породице Текелије⁹, у извештају иришких граничара о борбама 1717 год.¹⁰ и у делима Гаврила Стефановића Венцловића¹¹ налазимо уствари исти језик, већ потпуно формиран шумадиско-војвођански дијалекат. Потврде из међусобно тако удаљених места из времена непосредно пре т.зв. Велике сеобе показују да је дијалекат ових области још пре ње био изграђена дијалекатска једи-

¹ Ivšić, Šapt. 114, Rad 196, 172; Ham m, Podr. 57.

² Ivšić, Rad 196, 171.

³ Ivšić, Šapt. 114 i Filakovac, Vjeroвања 146.

⁴ J. Ham m, Kriza savremene akcentologije, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XVI 442.

⁵ Ham m, Podr. 22.

⁶ Ivšić, Šapt. 114 i Rad 196, 172; Ham m, Podr. 57.

⁷ Исп. моје напомене у ЈФ XIX 257.

⁸ Тај рукописни споменик који почиње годином 1704 налази се у злоставштини мог пок. оца др. Алексе Ивића. Надам се да ћу, у сарадњи с једном колегицом, ускоро моћи дати критично издање текста и лингвистичку анализу његовог језика.

⁹ У тестаменту Јована Поповића Текелије, обрштера арадског, датираном у Араду 6 фебруара 1722 (бечки Ратни архив, Verlassenschaften 1722, № 365 — по испису пок. др А. Ивића) налазимо екавштину (*зайовед, лепо, деци, месеца* итд.), али *није, Роки* дат. јд.; *живиши, с оним, с ошим, приставиши се* према *прешече, прешшио*. У тестаменту Остоје Текелије, оберкапетана арадског, датираном 24 маја 1731 (исти архив, Verlassenschaften 1731 № 649, — по испису пок. А. Ивића) такође уз екавштину (*свеш, до послешки, лепо, вернога, закшеваю*) долази *внеси, Анни, при себи, с ошим* и мешање *при-* и *пре-*: *пришчила се* поред *прешчила се, пре шом* поред *при себи*.

¹⁰ Текст је објављен у два маха, у Летопису Матице српске 41 (1837), стр. 112—115 и у Гласу истине V (1888), стр. 203—205.

¹¹ О језику овога писца в. рад Владана С. Јовановића, СДЗБ II 105—306.

ница и да та сеоба није играла никакву одлучну улогу. А није је ни могла играти, пре свега зато што је њено насеље, бројно не одвећ јако, захватило само српске крајеве у северној Угарској, а у Војводину се сливало доцније, и то не свуда и не у једнакој мери у разним крајевима.¹ Нарочито је значајно то што у језику протокола коморанске црквене општине који почиње годином 1659² имамо већ основне елементе шумадиско-војвођанског дијалекта.³ Пошто се зна да је Коморан насељен у другој половини XV и првој половини XVI в. нашим Шајкашима из јужне Угарске⁴, овај податак даје индицију уствари у погледу језика те епохе.

8) У новије време откривена је у два стара исељеничка говора који воде порекло из наших североисточних крајева, крашованском и галипољском, вредност $\check{s} = e^u$ ⁵. Изгледа да је \check{s} у тим крајевима било отвореније него даље ка југу, што је пружало погодно тле за преглас $\check{s} > u$ по асимилацији у поменути три фонетска положаја. И по таквој основној вредности јата између *e* и *u* шумадиско-војвођански дијалекат близак је јекавштини са чијим херцеговачким дијалектом га и иначе везују многе изоглосе.

9) Галипољски говор у којем замена $\check{s} > e$ још није извршена, али су примери са *u* у познатим морфемама већ присутни, показује да је појава тога *u* могла бити старија од саме екавске замене јата. Данашњем односу *бело: нисам* претходила је фаза *бе^uло: нисам*, сачувана у галипољском. У овој светлости јасно је

¹ Исп. моје разлагање у ЈФ XVIII, стр. 155—156. За саме последице Велике сеобе по етничке односе у Војводини в. напр. констатације проф. Д. Ј. Поповића у чланку Насељавање Војводине нашим народом, Гласник проф. друштва XIX 22—23. Што се тиче „народне“ традиције по војвођанским селима да „нас је дово Чарнојевић“, она је обично књишког, односно школског, порекла и исто је онолико народна колико и објашњење појединих старца да су им „дедови дошли из Галиције“ или „из Бојке“ или причање које сам чуо у Долову и у Сефкерину како је „оде кадгод било море, а звали су га Панонско Море.“

² Г. Витковић, Гласник Српског ученог друштва 67 (1887) 243—280.

³ Поред многобројних примера са $e < \check{s}$ налазимо и *окињ* стр. 244 (1659), *мени* 244 (1660), *манастираници* дат. јд. 246 (1662), *крџина* 249 (1684), *ситина* 249 (1684), *св тима* 249 (1689), *џ цркви* 249 (1689), *џ... сажки* 251 (1690) итд.

⁴ Исп. Г. Витковића, Прошlost, установа и споменици „краљевих шајкаша“, Гласник 67, стр. XLVI: „Кад се Ковинчани (после Мохачке битке) доселише у Коморан, ту затекоше своју браћу староседеоце Србе Шајкаше, трговце и занатлије. Нађоше и готову цркву, коју су подигли староседеоци и троносали је 17 маја 1511 и богато обдарили писаним и печатаним књигама, свештеничким одежама и богатим прибором црквеним“.

⁵ E. Petrović, Graul Caraşovenilor, Bucureşti 1935, 64—69; П. Ивић, Гласник САН II 315.

да постојеће двојство *e* // *и* није настало мешавином готових екавских говора с ијавским. Уосталом, само оваквом хронологијом може се објаснити чињеница да етимолошко *e* у шумадиско-војвођанском дијалекту никад не прелази у *и* у положајима где *ѣ* даје *и*. Исп. *гњѣздо*: *гњѣчиши*, *видрица*: *мѣшлица* и сл. Да је у време прегласа *ѣ* > *и* глас *ѣ* већ био изједначен са *e*, ми бисмо данас имали примере са *e* > *и* под истим гласовним условима.

10) Материјал галипољског говора показао је да међу особинама данашњих говора Шумадије и Војводине има таквих које су настале на самом терену у епоси пре сеоба. Такви су напр. наставци *-ом* у дат. — лок. јд. ж. р. придевско-заменичке промене (*оном жени*) и *-ама* у дат. — инстр. мн. имен. средњег и мушког рода (тип *дрвама*), затим појава *e* (< *ѣ*) у примерима као *вѣднем* (в. ниже), а исто тако и кановачки акценат, обичан и у галипољском говору, а у Шумадији најпоследније очуван баш у космајском крају¹ где је проценат старицаца релативно најјачи.² Ове чињенице обарају теорију да у говору нема ничег што не би било сасвим ново, донесено миграцијама или настало у процесу укрштања. Уосталом, старина једне групе особина говора ове области чини вероватнијом могућност да су старе и друге (икавизми), поготову кад о томе имамо директних сведочанстава (в. горе).

§ 12. Привидна недоследност у замени јата била је једини аргумент у самој језичкој слици који се могао навести у прилог схватању да је шумадиско-војвођански дијалекат настао мешавином.³ Осим тога навођен је и један разлог изван самих дијалекатских

¹ П. Ђорђевић, *Archiv für slavische Philologie* XVI 134, чак предлаже због овога да се кановачки говор назове „kosmaische“ Mundart.

² Проф. Б. Дробњаковић, СЕЗб XLVI 30, налази у Космају 15,2% старицаца, што је за шумадиске прилике врло много. Исп. и цифре од 11,2% становништва непознатог порекла, 8,6% сељакања у области и 1,3% инверсних миграција.

³ Као саставни део тог аргумента ишло је и тврђење да се у примерима као *кѣлеба*, *ѣре*- место *ѣри*- и *вѣднем* ‘видим’ огледа крива регресија која датира из епохе некристалисане мешавине. Међутим, у речи *кѣлеба* имамо наслон на глагол *колебаши се* (исп. напр. А. Белића, Савремени српскохрватски књижевни језик, I део: Гласови и акценат, стр. 139), неразликовање префикса *ѣре*- и *ѣри*- обично је у многим нашим говорима, напр. у косовском (в. напр. материјал у Елезовићевом речнику) и у неким босанским и херцеговачким (у Брчком В. Зрнић, ЈФ III 78; у Мостару, М. Милас, Рад 153, 49), док је *вѣд*- место *вид*- последица укрштања глагола *вѣдѣши* и *видѣши*, сродних по пореклу, гласовном саставу и значењу. О овом последњем јасно сведоче облици са јатом у крашованском *védel* (Petrović, Gratiul Carașovenilor 213) и галипољском *вѣдѣјем* (из мог материјала).

особина: порекло становништва северне Србије и Војводине. Он потиче из разних наших крајева, екавских и других, — логично је онда да и његов говор буде мешавина одговарајућих наречја. Прво се, као што смо поменули, помишљало на мешавину екавских и јекавских говора, али та је хипотеза данас напуштена¹, тако да остаје да се расправи једино могућност мешавине с икавским наречјем као другом компонентом. У вези с тим треба истаћи неколико нових момената:

1) Мада су историска и етнолошка истраживања далеко напредовала, нигде се није могло доказати да је у северној Србији било аутохтоног икавског живља. Ранији писци, међу њима и Јован Цвијић, сматрали су да у икавцима у Азбуковици треба гледати остатак неког старијег слоја, али су детаљна теренска испитивања Љубе Павловића показала да се ради о насељеницима, рударима из западних крајева, тако да је и сам Цвијић био приморан да промени мишљење.²

2) Исто тако није се могао констатовати ни велики прилив икаваца из Босне после турске најезде који су присталице теорије о мешавини претпоставиле као одлучујући моменат у образовању шумадиско-војвођанског дијалекта. Иако је у последњих неколико деценија било посвећено доста пажње истраживању етничке прошлости нашег народа у Војводини, ипак се ниједном приликом није могло утврдити да у саставу *српског* становништва у Војводини неко битно место припада живљу досељеном из Босне, а још мање *икавском* живљу досељеном одатле. По подацима које пружа најновија литература, досељавања из Босне

¹ Главни разлог за напуштање ове хипотезе био је свакако тај што у шумадиско-војвођанском дијалекту практично нема примера са (*и*)*је*, већ само са *и* (наравно, осим оних са *е*). Та чињеница намеће питање како се могло догодити да се траг *јекавштине* сачува само у *икавизмима*, а не и у *јекавизмима*. — Додуше, у неким говорима овог дијалекта ипак долази један пример са *ије*, али он је посебне природе. Вокатив *дијеше* говори се напр. у Колубари (Љ. Павловић, СЕЗб VIII 512), у Поцерини (М. Московљевић, Акц. систем стр. IV), у београдским селима (по мом материјалу), у Срему (Б. Николић, ЈФ XX 276), у тамишком говору у Банату све до Боке код румунске границе (П. Ивић, ЈФ XVIII 147). Ово ословљавање, веома обично у народним песмама, свакако је и раширено путем тих песама које су се шириле из епских крајева, са југозападне стране. Исп. и *дијеше* у народној приповеди из Ресаве (М. Ивковић, СЕЗб XLI 93), свакако опет схваћено као елемент епског казивања. Исте су врсте *јекавизми лијеја*, *Прелијеја* у народној песми у Левчу (Т. Бушетић, СЕЗб III 47), *бијелог* у песми на Косову (Гл. Елезовић, Речник II 587) и други слични.

² Исп. Ј. Цвијића, *Метанастасичка кретања* 12—13 и Љ. Павловића, *Соколска нахија*, СЕЗб XLVI 346—347.

је било, али поглавито у најзападнијим деловима Војводине и у релативно ограниченом обиму¹.

3) Још су веће тешкоће које пред теоријом о икавској компоненти искрсавају у Србији, нарочито због тога што су новија теренска истраживања показала да се шумадиско-војвођански икавизми простиру врло далеко ка истоку и југу. Супротно ономе што би се могло претпоставити према ранијој литератури, многи од тих примера налазе се и на пространим деловима земљишта са старијом акцентуацијом. Примери *нисам* и *сикџра* допиру у компактној ареи до саме Ресаве², а у Касидолу близу ушћа Млаве, што значи источније од ушћа Велике Мораве, осим њих долази и компаратив на *-и(ј)и*, и дат. — лок. ж. р. на *и*, и префикс *ни-* место *нѣ*³. Знатно јужније, у Глоговцу код Светозарева (раније Јагодине) нашло се, осим *нисам* и *сикџра*, још и *лелијџ се*⁴ (исп. и податке из говора још даље на југу и истоку, наведене у § 11 под т. 3). А материјал галипољског говора потврђује нам за околину Јагодине крајем XVI или почетком XVII века облике као *нисам*, *нигде* (= негде), *дѣ*, *овѣм*, *ѣогорѣше*, *ѣрѣко*⁵. То значи да је у епоси иселења Галипољаца било икавизама више него сад, што је и разумљиво с обзиром на то да је долина Велике Мораве у међувремену била снажно заплуснута миграционим и језичким таласима с југа, који су чак углавном изменили тамошњи дијалекатски тип (он је данас, као што је познато, претежно косовско-ресавски). — Уколико се за делове Војводине или за северозападну Србију и могло претпоставити да је у њима некад било икавског становништва у већој маси, за долину Велике Мораве и за крајеве источно од ње то уопште не долази у обзир.

¹ За прошлост нашег живља у Војводини исп. А. Ивића, *Историја Срба у Војводини*, Нови Сад 1929, и Д. Поповића, *Војводина у турско доба* (у Зборнику „Војводина“ I, Нови Сад 1939; в. нарочито стр. 158—163), Срби у Срему (Београд 1950, нарочито стр. 10 и д.), Срби у Бачкој, Београд 1952, и Срби у Банату, Београд 1955. Врло је поучан и рад Д. Поповића и Ж. Сечанског, *Грађа за историју насеља у Војводини*, Нови Сад 1936. У регистру те књиге, која износи материјал из Баната, Бачке, Барање и области северно и западно одатле, налазимо преко 50 помена ознака „Босанац“, „Бошњак“ и сл. у Барањи и суседним западним крајевима Угарске (притом се ради обично о католицима; треба имати у виду и то да ни говор православног становништва у тим пределима није шумадиско-војвођански већ јекавски), а свега три из западне и јужне Бачке (опет делом католици) и три из Баната.

² М. Ивковић, СЕЗб XLI 93 и 404 (*нисам*), 338 (*сикџра*).

³ По мом материјалу.

⁴ П. Ивић, *Гласник САН* IV 323.

⁵ Из мог материјала.

4) Испитивања славонских говора показала су да у југоисточној Славонији, а исто тако и у североисточној, има аутохтоних штокавских екавских говора архаичног славонског типа. Није нимало без значаја чињеница да су стари западни суседи војвођанских екаваца — такође екавци (чија је екавштина усто врло слична војвођанској, исп. горе под т. 6).

§ 13. Јасно је из свега изнесеног да основица шумадиско-војвођанског дијалекта¹ није настала у процесу укрштања других говора, већ се самостално развила на терену северне Србије и у оним деловима Војводине у којима је у епоси њеног формирања било нашег становништва. Та епоха свакако није млађа од XV в. — в. § 11 т. 7, а такође и § 16. У току свог развитка овај дијалекат је изградио, осим специфичног односа акцентуације и замене јата, и низ других особина заједничких свим или готово свим његовим говорима. Овамо спадају напр. скраћивање једног дела дужина иза наглашеног слога у зависности од одређених услова (уз истовремено чување дужина у другим положајима), вероватно дужење $o < л$ (*шѣбци, бѣб*), јача склоност ка дужењу $a < њ$ у слогу који затвара сонант (*јѣдѣн, чѣшѣљ*), процес непосредног замењивања старих наставака плуралске деклинације (без једначења локатива са генитивом и без уопштавања наставака с елементима *-м* или *-ми*), затим појединости као тип *мѣшем* место *мѣшнем*, редовно тип *дрѣмам, сѣшѣм* (не *дремљем, сѣшљем*), *-ивам* у презенту глагола на *-ивашѣ* — да и не помињем шире распрострањене особине као што су контракција $ao > o$ (*пѣвѣ*), елизије и редукције неакцентованих вокала (*сѣше < сѣдише, д-идем* итд.), испадање *x* и појава *j* и *v* на његовом месту, ишчезавање имперфекта, дативи типа *девојки*, уопштавање наставака т. зв. заменичке промене (*његовог*) и изједначен помоћни глаголски облик *би* у свим лицима потенцијала (*ми би дошли*).

Говори на територији северне Србије били су изложенији миграционим таласима с југозапада и југа него говори у Војводини.² Отуда војвођански говори имају изразитију дијалекатску физиономију, са више специфичних одлика. Сви или скоро сви говори овог дијалекта у Војводини одликују се још и знатним разликама у боји гласова *ѣ* и *ѣ* (који су врло отворени) према *ѣ*

¹ Ова се основица у почетку није могла битно разликовати од матичних говора смедеревско-вршачког дијалекта, упор. § 17.

² Карактеристично је да Ц в и ј и ћ (Метанастазичка кретања 13), истакавши да „у оној великој метанастазичкој области има три земље које су примиле највише досељеника и у којима се старинци губе“, и то „моравска Србија, Далмација и Славонија са Сремом“ додаје да тек „после њих долазе Бачка, Барања и Банат“.

и *ō* (који се отварају мање или нимало), затим факултативним затварањем *ō* у вези с лабијалним консонантима и отварањем *ē* у истом суседству, контракцијом наставака *-eo, -uo* (*узд̄, бр̄ӣн̄ се*), уметањем *v* у примерима као *й̄дво, с̄ѣво*, полудугим изговором акцента, појавом секундарних дужина у сандхију (*д̄ошла је, п̄л̄д̄кала сам*), затим појавом изговора *л* и посебним изговором *ш, ж, ч и џ*. У морфологији ту су чување старих наставака (*-и*) у инстр. и лок. мн., тенденција уопштавања наставака тврдых основа тамо где се они од наставака меких основа разликују односом *о: е* (*кључом, мојог*), наставак *-ом* у инстр. јд. именица ж. р. на сугласник (*бољешћом*), дат. — лок. типа *овим човеку*, употреба наст. *-а* у ген. јд. придева и заменица само у чврсто везаним синтагмама у наслону на именицу (партитивни генитив као *б̄бла л̄ба*, изрази као *д̄-два д̄ба, код к̄ӣк̄ӣнца п̄ӯша, из Н̄два С̄да*), сужавање употребе аориста скопчано са замењивањем облика *і* и *2* лица облицима за *3* лице (*ј̄а̄ оде, в̄ӣ д̄о̄шо̄е*, неупотребљавање или врло ретка употреба прилога садашњег времена, познато *-ду* у *3* л. м. презента, презенте типа *в̄о̄лем* код неких глагола VII врсте итд. Постоји и велики број карактеристичних ситних појединости као проширење *о-* у облицима заменице *шај* (али само у вези с предлозима — с *о̄ш̄м* и сл.), различита судбина групе *хв* у примерима *фа̄ла* и *в̄д̄ша̄ши*, суплетивна множина *п̄р̄сӣци*, компаратив *в̄ӣш̄љи*, употреба предлога *нуз* 'уз' и *через* 'због', дужине неких наставака (*с̄ ко̄нд̄м, б̄а̄ба̄ма, м̄л̄д̄д̄о̄сти, ӯш̄ӣју*) и поједине акценатске алтернације (*ма̄шор*: одр. *ма̄шор̄ӣ, л̄ѣ̄жа*: *з̄а̄ л̄ѣ̄жи, н̄а̄ л̄ѣ̄жи*). Све ово чини да војвођански говори спадају данас међу најиндивидуалније обележене новоштокавске говорне типове.

Ни иначе шумадиско-војвођански дијалекат нема структуру дијалекта насталог у резултату мешавине. Његове особине шире се равномерно преко великог простора без икаквих интерполација. Дублета и напоредних варијаната на овом земљишту нема више него другде. Нема ни недоследности у фонетском развоју (случај рефлекса јата објашњив је, као што смо видели, посебним фонетским одн. морфолошким условима). Све изгледа тако као да су сеобе из јекавских и косовско-ресавских крајева затицале готове говоре овога типа који су се као стариначки показивали надмоћнијима и углавном асимилovali разноврдне и сукцесивно придошле наносне елементе. То, наравно, не значи да у говорима шумадиско-војвођанског дијалекта нема особина убачених сеобама са југа и југозапада. Њих има, као што је и природно у оваквој типичној метанастазичкој области, али, нарочито у Војводини, не

толико да би им се могао придати битан значај. Остаје као правило да оне не засецају у основне одлике дијалекта.

§ 14. Веома је значајна и чињеница да су неке од особина које смо навели као карактеристичне за Војводину познате и бар неким говорима у северној Србији. Отворен изговор *ѣ* и *џ* обичан је по целој Шумадији и по долини Велике Мораве. Контракције *-eo > o* и *-yo > -o* бележио сам на много места у северној Србији, поред осталог у београдским селима. Исп. и *кѹцнѢ* у поцерском говору¹. У поцерском говору чува се стари наставак *-и* у локативу множине у неколико окамењених примера² што сведочи о његовој доскорашњој живљој употреби. Замењивање наставака меких основа с елементом *е* наставцима тврдых основа нашао сам такође у београдским селима. Исто вреди и за инструментале једине типа *крвљом*. Дат. — лок. типа *овим човеку* добро је познат нашој дијалектологији као особина шумадских говора. Наст. *-а* у ген. јд. налазио сам и у северној Србији у примерима као *свињскѣ мѣса* (Железник код Београда) и *ѡвише Вѣлика Градѣшѣа* (Касидол код Пожаревца). На истом терену јавља се и *-ду* у 3 л. мн.: у Железнику тип *удѣриду*, *лѣшѣду*, а у Касидолу нешто друкчије, *удѣреду*, *ѣрчѣду*. Исп. и *разумѣду* у Поцерини³. Облици као *бѣлѣ* 3 л. јд., *вѣлем* и *гѣрѣм* обични су у београдској околини, а *заѣшо* долази и у Шумадској Колубари.⁴ Предлог *через* употребљава се око Београда и у Касидолу, а исто тако и у Ландолу код Смедерева. Компаратив *вѣшѣи* у широкој је употреби у београдским селима. Дужину у дат. — инстр. — лок. *слѣвѣма*, *вѣлѣма*, на *књѣгѣма* бележио сам у околини Београда, а ону у *ѹшѣју* наводи Московљевић за Поцерину.⁵ У Поцерини су такође заступљени и акценатски односи *мѣканѣ*: *мѣканѣ*⁶ и *лѣѣа*: *нѣ лѣѣѣ*.⁷ Није вероватно да су ове особине у Србију донесене из Војводине (инверсних миграција било је сразмерно мало), што значи да треба претпоставити да су се оне развиле у Србији и да су чак можда одатле и пренете у Војводину у току општег померања наших дијалекатских типова у овој области од југа ка северу. Скоро је сигурно да ће доцнија испитивања указати и на друга слагања

¹ Московљевић, о. с. 77.

² О. с. IV.

³ О. с. 107.

⁴ Петар Ж. Петровић, СЕЗБ LIX 77.

⁵ О. с. 32.

⁶ О. с. 43.

⁷ О. с. 12.

ове врсте (није, уосталом, искључено ни да је понека оваква особина била у међувремену затрвена у северној Србији таласом нових миграција). Све ово потврђује дубину веза које постоје између говора северне Србије и Војводине. Те су везе уједно и врло логична појава, много природнија него претпостављена зависност војвођанских говора од дијалеката удаљених по више стотина километара. Нормално је да досељеника из ближих крајева буде више него оних из даљих (што у овом случају потврђују и историски подаци). Они први боље познају предео у који се селе и путеве до њега, а и не морају толико дуго да се излажу напорима и опасностима путовања. Осим тога ови други, уколико се досељавају, често се задржавају у етапним областима у току једне или више генерација, тако да настављајући затим миграцију разносе даље говоре тих ближих крајева. Најзад, позната чињеница да је највећи део становништва северне Србије тек отскора на том земљишту може се објаснити само на један начин: старо становништво иселило се на север.

§ 15. У светлости изнесеног постаје јасан однос шумадиско-војвођанског дијалекта према косовско-ресавском, а нарочито према говорима Косова и Метохије. Кад би било тачно оно што се претпостављало — да су екавску компоненту у шумадиске, и нарочито у војвођанске говоре уносили досељеници из тих крајева, — онда би требало очекивати велику сродност, или бар многе заједничке особине ова два дијалекта. У стварности, међутим, таквих веза нема. Од осам одлика које наводи проф. Белић у својој студији "О српским или хрватским дијалектима"¹ (џ = доследно *e*, стара акцентуација, скраћивање свих дужина за наглашеним слогом, лок. мн. = ген. мн., дат. јд. ж. р. на *-e*, инстр. јд. м. и ср. р. на *-em*, наставци придевске промене с елементом *e*, заменички облици *шâ*, *овâ*, прво лице множине аориста и имперфекта на *-(x)мо*) ниједна не спада у карактеристике шумадиско-војвођанског дијалекта. Исто важи и за друге изразите косовско-ресавске црте као што су познавање гласа *s* у *свезда* и сличним примерима, метатеза у облицима као *гројзе*, акузативи множине типа *сељаце*, инструментал *с мџном*, енклитика *ју* у дат. јд. заменице 3 л. ж. р., енклитике *ни*, *ви*, *не*, *ве* у множини, познавање имперфекта, инфинитив на *-ш (-ћ)*, 3 л. мн. *оше*, *неше* (или *оћеју*, *нећеју*), честа употреба адноминалног посесивног датива и многе друге. Ни у својим отступањима од књижевног језика, ни у подударанима с њим, ни

¹ Глас LXXVIII (1938) 71.

у својим иновацијама, ни у архаизмима шумадско-војвођански дијалекат не иде заједно са косовско-ресавским.¹ Нема ничега што би се налазило у оба дијалекта, а да није или стара општештокавска особина или врло широка новоштокавска иновација. Овакво стање не потиче отскора: ни у војвођанским споменицима XVII—XVIII в. не може се наћи ниједна од поменутих косовско-ресавских црта. Што се тиче насељеника из доба т. зв. Велике сеобе, они су се, као што је већ наглашено, населили у крајевима око Будимпеште, па су се тек касније пуштали у Бачку и у Срем — али не и у Банат, који је у то време још увек био под Турцима (коначно је припао Аустрији тек Пожаревачким миром 1718). А управо Банат је област у Војводини чији је говор најмање несличан косовско-ресавском дијалекту. Изражавана је претпоставка да у изговору *л* одн. умекшаног *ш'*, *ж'*, *ч'* и *џ'* треба тражити остатке метохиског утицаја. Међутим, то су црте познате многим и врло различитим нашим говорима као и говорима осталих јужнословенских језика, а на територији косовско-ресавског дијалекта њихове изоглосе обухватају уско ограничен простор. Поставља се питање како да њих нема напр. у Левчу где је метохиски утицај врло јак у саставу становништва и очевидан у самом говору. Исто тако би у Војводини поред изговора ових консонаната морало бити и других трагова говора насељеника из Метохије, напр. доста лексичких позајмица из албанског језика којих има много у говору тога краја², а морало их је бити у извесној мери већ крајем XVII в. Осим тога у примерима као што су *вџда* или *џџок* имали бисмо бар понегде " акценат: из постојећих косовско-метохиских облика *вџда*, *џџок* никако се не могу извести акценатски ликови са '.

§ 16. Од свега што је досад речено о пореклу шумадско-војвођанског дијалекта свакако је најтачније оно што је утврдио проф. А. Белић још 1908 год. Он је већ тада навео споменике из XVI в. са траговима овог дијалекатског типа³ и констатовао да је говор из којег се он развио „образовањем српског насеља у Потисју и Поморишју, особито од краја XV и поч. XVI века... протегнут врло јако на север“⁴. Текстовима на које се позива проф. Белић могли би се додати и други. Тако је врло значајан

¹ Ако би већ требало тражити којем је другом дијалекту најближи шумадско-војвођански, онда је тај дијалекат свакако херцеговачки јекавски (П. Ивић, ЈФ XVIII 156).

² Исп. материјал у речнику проф. Елезовића.

³ Глас LXXVIII 118.

⁴ Ibid. 119.

локатив **Глави** (топоним) у епитафу деспоту Стефану из 1427 год. у селу Дрвенглави у Шумадији¹.

Ипак, то треба признати, све је ово прилично оскудно. Не можемо се отети утиску да у споменицима из доба пре сеоба овај дијалекат није довољно потврђен. Само то још не значи да њега тада није било. Он је настао у српским областима под Угарском и њима суседним најсевернијим, већим делом тек накнадно прикљученим деловима рашке државе.² Из крајева под Угарском нису нам сачувани остаци неке средњовековне српске писмености. За њу вероватно тамо није било повољних услова. Што се тиче ивичног појаса ове дијалекатске територије који је био у саставу српске државе, ту се употребљавао уобичајени књижевни језик средњовековне Србије, а он је био изграђен на подлози много јужнијих дијалеката. Када се доцније државно средиште померило на север ка Дунаву, главну реч у земљи наставила су да воде властела досељена с југа.³ Језик преписке остао је исти јер су остале исте породице које су се њиме служиле, мада сад на промењеном терену. Уосталом, није искључено да ће се наћи и друкчији трагови шумадиско-војвођанског дијалекта у споменицима из касног Средњег века. Као што смо већ имали прилике да поменемо, на северу данашње Србије *љ* је свакако много дуже остало незамењено него у јужнијим пределима и није искључено да ће разликовање *љ* од *е* у понеком споменику требати тумачити не ортографском традицијом, већ тиме што је писар био из краја где се *љ* и у изговору разликовало од *е*, онако како то бива и сад у крашованском и у галипџљском говору.

О ПОРЕКЛУ СМЕДЕРЕВСКО-ВРШАЧКОГ ДИЈАЛЕКТА

§ 17. Дијалекатски тип који ја називам овим именом досада није био довољно уочен, а његови говори нису били довољно разликовани од косовско-ресавских и правих шумадиско-војвођанских. Према резултатима мојих испитивања, овај дијалекат захвата земљиште око Смедеревске Паланке, Смедерева, Гроцке, Пожаревца у северној Србији и око Ковина, Беле Цркве и Вршца

¹ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I 77.

² Не треба заборавити да је Рашка тек под краљем Милутином завладала доњим Поморављем и избила на Дунав.

³ Врло је илустративан пример обеју владарских породица Деспотовине. Бранковићи су пореклом из Дренице између Косова и Метохије, а Стеван Лазаревић је син кнеза Лазара, рођеног у Преполцу код Новог Брда.

у Банату, а његову основну карактеристику чини комбинација двеју особина: екавске замене јата с икавизмима и непренесене акцентуације (наравно с повлачењем " с ултима).¹ Дакле од две главне особине које раздвајају два основна дијалекта новоштокавске екавштине једна спаја ову говорну групу са шумадиско-војвођанским, а друга с косовско-ресавским дијалектом².

Што се тиче саме замене јата у смедеревско-вршачком дијалекту, за њу вреди све оно што је досад речено о шумадиско-војвођанској замени јата. Чак се поједина тврђења односе првенствено на смедеревско-вршачке прилике. За проблем старине овог дијалекта од централног је значаја, међутим, питање колико је стара комбинација такве замене јата с непренесеном акцентуацијом. Да није овај дијалекат у целини накнадни производ мешавине своја два суседа? — На ово питање, рекао бих, одговор може бити само негативан. Старина смедеревско-вршачког дијалекатског типа потврђена је приликама у галипољском говору где су такође присутни икавизми уз сачувану стару акцентуацију. Мешавину искључује и сама структура овога говорног типа: није нимало вероватно да би укрштањем једног дијалекта са старом акцентуацијом и другог са новом стара акцентуација надвладала нову, а да се притом друге особине дијалекта с новим наглашавањем одрже и штавише генерализују. Треба, дакле, закључити да смедеревско-вршачки дијалекат није млађи од шумадиско-војвођанског. И чак није искључено да је старији од њега, тј. да су се икавизми развили пре преношења акцената, тако да су и говори који су доцније добили шумадиско-војвођански тип у своје време имали основне карактеристике које данас одликују смедеревско-вршачки дијалекат. Ти су говори затим ушли у развојну сферу млађих новоштокавских говора. Осим акцентуације измењене су и друге особине, напр. наставци позната три плуралска падежа чији је развој упућен у херцеговачком правцу. Уопште, ван сваке је сумње да су за развој особина шумадиско-војвођанског дијалекта у многим погледу били значајни импулси са југозапада. Иновациони таласи из динарских предела осећали су се нарочито снажно у северној Србији где је *-ма* практично потпуно загосподарило у сва три падежа, док су у Војводини старији наставци инструментала и локатива плурала сачували извесне позиције поред унесеног *-ма*.

¹ Исп. моју белешку поводом говора Крушнице у ЈФ XVIII, стр. 142.

² О једном говору овог дијалекта припремио сам рад за Зборник Матице српске о банатским „Ерама“.

Наравно, ни говори даље на истоку, они који су ушли у основицу данашњег смедеревско-вршачког дијалекта, нису у свему сачували неизмењено првобитно стање, иако је њихова општа физиономија релативно архаичнија. Већина тих говора изједначила је локатив плурала са генитивом, а у дативу и инструменталу уопштила наставке с елементом *-ма*. Многи говори су осим тога развили т. зв. кановачки акценат у примерима као *вѡда*, *ѡбшѡк*, *зелѡно*. Материјал галипољског говора у којем су ове иновације такође заступљене сведочи да је епоха њихове појаве морала бити доста стара. На тај се начин првобитна компактна маса североисточног дијалекта с икавизмима још доста рано, свакако пре почетка XVII в., развила у две формације од којих је свака пошла својим путем, развијајући низ специфичних одлика, али и прикључујући се у знатној мери развојним тенденцијама двају великих дијалеката у суседству, херцеговачког — под чијим се утицајем налази шумадиско-војвођански дијалекат — и косовско-ресавског — који је унео неке своје особине у пожаревачко-вршачке говоре.

ПИТАЊЕ ПРВОБИТНИХ ГОВОРА ИЗМЕЂУ
ВЕЛИКЕ МОРАВЕ И ТИМОКА

§ 18. Као што смо већ поменули, косовско-ресавски говори у североисточној Србији, у четвороуглу Дунав—Тимок—Црна Река—Велика Морава, нови су на том земљишту. Самим тим искрсава и питање шта се тамо налазило пре великих метанастазичких покрета.

Главни ослонац за закључивање о томе може нам дати поређење двају исељеничких говора који потичу са супротних страна означеног четвороугла. Галипољски Срби исељени су из околине Јагодине, док је првобитна постојбина Крашована била свакако у сливу доњег Тимока¹. Оба ова говора имају низ заједничких особина. Пре свега замена јата показује управо фралантну сличност. Ово су једина два штокавска говора са сачуваном вредношћу *ѣ* за акцентовано *ѡ*. Јасно је да је *ѡ* у овој зони дуго било затвореније од *е*, чак и онда кад је у јужним крајевима разлика између ова два гласа била увелико истрвена. Што се тиче неакцентованог јата, његов рефлекс у оба говора је *и*, али није сасвим сигурно да је разликовање вредности јата у зави-

¹ О томе в. моје напомене у приказу студије Е. Petrovici-a „Graiul Carașovenilor“, ЈФ XVIII 320—321.

ности од тога да ли је слог наглашен, понесено из старе постојбине. Та се особина могла развити независно у оба говора под утицајем румунског језика одн. северногрчког дијалекта — дакле у срединама где постојећи динамички акценат изазива разлике између фонолошког система у акцентованим слоговима и у онима без акцента. И акцентуација у оба говора припада истом типу. То је претежно непренесена акцентуација, али са повлачењем " са задњег слога, како отвореног, тако и затвореног. Разлика између дугог и кратког акцента очувана је. У погледу наставака познатих плуралских падежа такође налазимо значајна подударања. У оба говора пренесен је наставак датива множине именица женског рода на именице м. и ср. р.: гал. *junăkăma*, краш. *gólubam*¹. По Петровичију у крашованском је лок. мн. изједначен са генитивом², а мој материјал потврђује исто за галипољски говор. Има и низ поклапања у детаљима: тако се напр. у оба говора у корену глагола *видѣши* јавља *e = љ* (в. напомену уз § 12)³. Веома је важно да су наведене особине осим незамењеног јата и данас заступљене у говорима североисточне Србије одн. југоисточног Баната чије становништво потиче великим делом из суседних крајева. Описани тип акцентуације и облик локатива плурала једнак генитиву обични су и у смедеревско-вршачком дијалекту и у косовско-ресавском. Међутим *-ама* у дат. мн. нашао сам само у смедеревско-вршачком дијалекту, у околини Беле Цркве, а *вѣднем < вѣд-* и сл. долази на разним местима у северној Србији. Вуков Рјечник наводи ове облике за Ресаву и Левач, а ја сам их нашао у селима београдске околине (у Железнику, Жаркову, Реснику, Рушњу итд.). У јужним крајевима Србије овакви облици изостају.

Изнесена подударања су довољна да нас обавесте о низу изоглоса које су своје време захватиле пространу област од доњег тока Тимока до Велике Мораве (а у неким случајевима свакако и даље). Поред осталог, ми располажемо подацима о некадашњем стању у погледу акцентуације, замене јата и наставака плуралских падежа. А управо те особине сматрају се основним елементима карактеризације и класификације штокавских дијалекатских типова.

¹ Petrovici, Graiul Caraşovenilor 147.

² О. с. 161.

³ Низ других поклапања у појединостима изнесен је у мојој дисертацији „О говору Галипољских Срба“, § 604.

Иначе између галипољског и крашованског говора постоје многе и битне разлике. Док крашовански углавном припада призренско-тимочком дијалекатском типу и значајан је као сведочанство о његовој старијој фази, галипољски је по својим најважнијим цртама сродан смедеревско-вршачком дијалекту. Он зна за познате икавизме, за кановачки акценат и за дативе типа *овом жени*. Низ других особина потврђује ово сродство. Треба, дакле, претпоставити да је смедеревско-вршачки дијалекат некад захватао знатно више земљишта ка југу и долирао бар до Јагодине. То се добро слаже с оним што знамо о миграцијама. Њихов општи правац одиста је био од југа ка северу. Потомке некадашњег становништва јагодинског краја треба данас тражити око ушћа Мораве и у јужном Банату — и међу галипољским исељеницима. Врло је вероватно да дијалекатски тип који показују галипољски говор и смедеревско-вршачки дијалекат треба везати за слој старог становништва које Цвијић назива браничевским, а које је још увек у извесном проценту заступљено у овим крајевима¹.

ЗАКЉУЧНА НАПОМЕНА

§ 19. Ово разматрање, у којем су проблеми више постављани него решавани, а решења давана у најопштијим контурама, не може имати претензија ни на исцрпност ни на дефинитивне резултате. Остаје још веома много непроученог материјала. Тек кад и он буде увучен у круг испитивања и детаљно обрађен, моћи ће се створити коначна претстава о првобитној дијалекатској слици метанастазичке области на нашем североистоку.

Павле Ивић

¹ Цвијић ово становништво везује са тимочким (исп. његов термин „тимочко-браничевски“, Метан. кретања 69), али је у језику морало бити поред знатних додирних тачака, и озбиљних разлика између једног и другог живља. На тај закључак наводе не само неслагања између данашњег смедеревско-вршачког и тимочког говорног типа, него и она, додуше много мања, између галипољског и крашованског говора.

Zusammenfassung

Pavle Ivić

Über einige Probleme der serbokroatischen geschichtlichen Dialektologie

— Die Frage des mittelalterlichen Dialektbildes der Migrationsgebiete auf dem serbokroatischen Sprachterritorium —

I.

In der Einleitung wird vom Verfasser hervorgehoben, dass die Problematik der geschichtlichen Dialektologie in grossem Masse einen spezifischen Charakter aufweist, und zwar deshalb, weil der grösste Teil der Bevölkerung und mit ihr auch die Mehrzahl der Mundarten im Verlauf der grossen Migrationsbewegungen während des XV. bis zum XIX. Jahrhundert aus ihren Ursprungsgebieten versetzt wurden. Die Situation ist hiebei umso komplizierter, weil zumeist solche Gebiete kolonisiert wurden, die bereits vor den Siedlungen in ethnischer Beziehung serbokroatisch waren, so dass es zu den verschiedenartigsten Mischungen zwischen der alten und neuen Bevölkerung kam (§ 1). Aus diesem Grunde wird die serbokroatische Dialektologie in der Lage sein der Wissenschaft Beiträge von grundsätzlichem Interesse, z. B. auf dem Gebiet des Problems der Verbreitung, Kreuzung und der Ablösung der Dialekte zu bieten. Andererseits ist die serbokroatische Wissenschaft gezwungen ihre Methodologie in gewissen Fällen selber auszuarbeiten. Nach Meinung des Verfassers (§ 2) kommen als Material für die Rekonstruktion des ursprünglichen Dialektbildes in Betracht:

1) die geschriebenen Denkmäler vor der Siedlung (ihre Zahl ist jedoch in den einzelnen Gebieten verschieden, wobei ausserdem ihre Sprache gewöhnlich keineswegs die lokalen Sprachtypen widergibt, ausserdem aber über viele Eigenschaften, wie z. B. jene des Akzents, keinerlei Auskünfte gibt) (§ 3);

2) die heutigen Mundarten der alten Auswanderergruppen, die ihre Abstammungsgebiete vor der Umschichtung der Bewohnerschaft in ihnen verliessen (der Verfasser führt eine bedeutende Anzahl solcher Mundarten auf und hebt die Vorteile hervor, die sie als Informationsquellen aufweisen, wobei jedoch gleichzeitig auch auf die Schwierigkeiten hingewiesen wird, die insbesondere dort auftauchen, wo keine Unterlagen über den Zeitpunkt ihrer Aussiedlung noch über das Gebiet vorhanden sind, wo sie ursprünglich lebten) (§ 4);

3) die Toponomastik des Migrationsgebietes (§ 5);

4) die Spuren des Dialektsubstrats in den heutigen Mundarten dieser Zone (die Zahl derartiger Spuren ist grösser als allgemein angenommen wird, doch können sie erst nach dem Ausscheiden der angeschwemmten Elemente und der neuentwickelten Züge in den gleichen Mundarten festgestellt werden) (§ 6).

II

In der gesamten nördlichen Hälfte Serbiens wurde der überwiegende Teil der Bevölkerung während des XVII. bis zum XIX. Jahrhundert durch Zu- und Abwanderungen ausgetauscht. Sicher ist, dass bei dieser Gelegenheit das Gebiet des jekavischen und Kossovo-Ressava-Dialekts verbreitet wurde (§ 8—9). Hinsichtlich des dritten dieser Zone, des Šumadija-Vojvodina-Dialekts, herrscht in der Sprachwissenschaft die Meinung vor, dass er in der Epoche der Siedlungen durch eine Kreuzung der ikavischen mit den ekavischen Mundarten entstanden wäre. Diese Behauptung wurde durch den Umstand zu bekräftigen versucht, dass der allgemeine Ersatz für das *ě* in diesem Dialekt das *e* bildet, wobei jedoch bei einer ganzen Reihe von Beispielen ein *i* auftritt. Auf Grund der Ergebnisse neuerer Forschungen, an denen auch der Verfasser selbst teilnahm, wird von ihm die Richtigkeit dieser Annahme bestritten und als Beweis hiefür folgende Gründe angeführt (§ 11): die Ikavismen sind auf dem gesamten Gebiet des Šumadija-Vojvodina-Dialekts die gleichen, was unmöglich wäre, wenn es sich um eine Kristallisation einer Mischung handeln würde; dazu werden sie alle leicht durch morphologische Anlehnungen und lautliche Assimilation erklärt (*ěj* > *ij*, *gnjě* > *gnji*, ein kurzes *ě* verwandelt sich vor einer Silbe mit betontem *i* selber in ein *i*), die sich nicht nur in diesem Gebiet, sondern gewöhnlich auch in verschiedenen jekavischen Mundarten, manche sogar im Prizren-Timok-Dialekt vorfinden. Das *ě* weist überdies in keinem der serbokroatischen Dialekte den gleichen Reflex auf, während der beinahe identische Ersatz im Šumadija-Vojvodina-Dialekt — ein ekavischer mit in der Hauptsache gleichen Ikavismen — auch bei einem Teil der slavonischen Mundarten bekannt ist. In Texten aus der Vojvodina des XVII. und XVIII. Jahrhunderts, darunter auch jenen aus der Zeit vor der sogenannten Grossen Siedlung 1690, tritt der Šumadija-Vojvodina-Dialekt bereits als vollkommen formiert auf, wobei in ihm nicht wesentlich mehr Ikavismen vorkommen als heute. Darüber hinaus wurde in neuerer Zeit in der Auswanderer-Mundart der Gallipoli-Serben, die aus dem nördlichen Serbien stammt, das unersetzte *ě* mit dem Wert

eines e entdeckt (das zum Verständnis der Veränderung $\check{e} > i$ in der Nachbarschaft von Pallatallauten beiträgt), ebenso auch die Mehrzahl der „Ikavismen“ der Šumadija-Vojvodina-Mundarten. Aus dem Material der Gallipoli-Mundart ist ersichtlich, dass auch einige andere heutige Eigenschaften der Mundarten in der Šumadija und in der Vojvodina älter sind als die Siedlung.

Der Verfasser weist darauf hin (§ 12), dass im nördlichen Serbien niemals eine grössere Zahl von „Ikavern“, weder autochtone noch Zuwanderer, vorhanden waren, und dass die sogenannten Ikavismen sich auch weit nach Südosten ausbreiten, bis zu Gebieten wo ein ikavisches ethnisches Element überhaupt nicht in Betracht kommt. Gegen die Voraussetzung der Mischung spricht auch der Umstand, dass die Mundarten dieses Dialekts eine Reihe von charakteristischen Eigenschaften aufweisen, die eine bedeutende und langdauernde originelle Entwicklung bezeugen. Dies gilt in grösserer Masse für die Mundarten der Vojvodina, als für jene im nördlichen Serbien, die den neuen Migrationswellen stärker ausgesetzt waren, doch finden sich auch in nordserbischen Gebieten Spuren von Eigenschaften, die jetzt als Vojvodina-Charakteristiken bekannt sind (§ 14). In den heutigen Vojvodina-Mundarten setzt sich, wie dies auch ganz natürlich ist, in vielem das Leben der alten nordserbischen, aber nicht das der südserbischen Mundarten fort. Demgegenüber sind die Verbindungen der Vojvodina-Mundarten mit jenen des Kossovo-Gebietes entgegen den seinerzeitigen Behauptungen, durchaus unbedeutend (§ 15).

Die Formierung der Grundlage des Šumadija-Vojvodina-Dialektyps musste sich unabhängig von auswärtigen Einflüssen im späten Mittelalter vollziehen, in der Hauptsache in den Gebieten, die zum südlichen Ungarn gehörten, und zwar in Gemeinschaft mit den Smederevo-Vršac- und in einem gewissen Ausmass auch einiger slavonischen Mundarten (§ 16). Aus kulturgeschichtlichen Gründen finden sich keine slavisch geschriebene Denkmäler aus diesem Gebiet vor, doch konnte die Spur dieses Dialekts dennoch auf einer Grabinschrift, aus dem Jahre 1427 festgestellt werden (§ 16).

Im südöstlichen Banat und in einem Teil Nordserbiens um den Lauf der Grossen Morava, besteht ein besonderer Dialektyp auf den erst der Verfasser auf Grund seiner Terrainforschungen die Aufmerksamkeit lenkte. Dieser, vom Verfasser als Smederevo-Vršacer bezeichnete Dialekt zeichnet sich durch eine Kombination der älteren štokavischen Betonung und dem aus dem Šumadija-Vojvodina-Dialekt bekannten Ersatz des \check{e} aus (§ 17). Nach einer Analyse der Eigenschaften des Smederevo-Vršac-Dialekts kommt der Verfasser zum Schluss, dass er

keineswegs durch eine Vermischung dieses mit dem Kossovo-Resava-Dialekt entstanden ist und zumindest das gleiche Alter aufweist wie der Šumadija-Vojvodina-Dialekt selber.

Ein Vergleich der Auswanderer-Mundarten der Gallipoli-Serben und der Krašovänen mit den heutigen im serbischen und Banater Donaugebiet, ermöglicht die Rekonstruktion einer ganzen Reihe gemeinsamer Eigenschaften der mittelalterlichen Mundarten im nord-östlichen Serbien, d. h. im weiten Gebiet des Vierecks Donau—Timok—Crna Reka—Grosse Morava (§ 18). Diese Eigenschaften beziehen sich auf die Akzentuierung (die ältere štokavische mit dem Herüberziehen des " von der letzten Silbe), den Ersatz des *ě* (langbewahrte Unterscheidung zwischen *e* = *ě* und *e* < **e*, **e*) und die Deklination in den Pluralfällen (Übernahme des *-am(a)* aus dem Dat. Plur. der weibl. Hauptwörter im männl. und sächl. Geschlecht), weiter auf einige Einzelheiten, wie das *ě* an Stelle des *i* im Stamm des Zeitwortes *viděti*. Andererseits kann festgestellt werden, dass bereits im späten Mittelalter auch bedeutende Unterschiede zwischen den Mundarten im Flussgebiet der Grossen Morava und jenen um den Timok bestanden haben.